

Торговиця

Автор:

Роман Іваничук

Торговиця

Роман Іваничук

Історія України в романах

У новій книзі Романа Іваничука розкрито історію того, що пережило покоління автора від 30-х років минулого століття під час польської та радянської окупацій, розказано про здобуття довгожданої Незалежності. Описано духовне й політичне життя маленького містечка Коломия. Герої твору – українці, що одружувалися чи «водилися» з поляками або з євреями. Книга просякнута коломийською колоритністю, цікава та оптимістична. Автор зобразив «живі» діалоги, правдиві ситуації, що дає змогу читачам дізнатися, «як то воно було тоді жити»...

Роман Іванович Іваничук

Торговиця

Так я між вами живу, самотній в притаєних думках, Як на торговищі в місті випадком посаджене дерево: Чи обкидається бростю, чи листя скровлене ронить. У вирі юрби клопітної ніхто не зважає на нього...

Володимир Свідзінський

Частина перша

Місто, про яке йтиме мова, не надто велике, його велич таїться головню в історії, непорушних традиціях та особливій ментальності мешканців. проте воно таки досить просторе, бо, крім старовинного урбаністичного центру зі схожою на шахову фігуру ратушею й двома паралельними вулицями, заставленими крамницями, книгарнями, офіційними установами, школами й музеями, двома готичними костелами й п'ятибанною церквою візантійського стилю, – оточене зусібіч супутниковими передмістями, кожне з яких має своє неповторне обличчя, характер, історію, та щонайважливіше – специфічну психологію й усталені звичаї мешканців. Й називаються вони: то Мнихівкою з каштановими алеями та аристократичними, з гостроверхими вежами, віллами, то Багінсбергом, Маріянґільфом та Віцентівкою зі схожими між собою, мов близнята, ошатними домиками, що їх побудували колись німецькі колоністи, то Королівщиною з громіздким гмахом міського шпиталю й підхмарними димарями газовні, електровні й пивоварного заводу, то Косачівкою над Чорним потоком, яка набрала нині провінційно-цивілізованого вигляду збудованими без смаку і найпростішої архітектурної мислі будинками новітніх багатіїв і яка в пам'яті містян і досі залишається чорною ямою єврейського гето, то надпрутськими Воскресінцями, то Дятьківцями із солодовим заводом, то шепарівщиною із моторошним лісом, до якого бузувіри із свастиками на рукавах вели на розстріл євреїв, то...

Та найцікавішим з усіх передмість є надпрутський поділ – Торговиця – і як хтось конче хоче знати правдиву сутність Міста, то мусив би досліджувати саме цей квартал подібно, як вивчав би чужинець, коли б йому це спотребилося, марокканську касбу.

Отже, події нашого роману відбуватимуться переважно на Торговиці... Заходь сюди зі мною, дорогий читачу, не пошкодуеш... Й коли спустишся від ратуші зарослим гігантським борщівником, головатими будяками й залізнолистою кропивою крутосхилом і виберешся із нетрищ, захаращених гаражами й схожими на курники повітками, невість для чого призначеними, й опинишся у видоліні, з якої ратуша видається набагато вищою, ніж насправді, коли станеш біля криниці, названої чомусь Кляштором, захованої в подібну до каплички будівлю, з котрої вистовбурчуються три залізні важелі старозавітних помп, що ними чи не всі мешканці кварталу помпують тут до відер воду, й повернешся спиною до піднебесної ратуші, то побачиш перед собою дбайливо впорядковане поселення, обступлене з двох боків магістралями, які, минаючи запусені і вже не чинні млини, прямують до пруту, – ці вулиці тутешні мешканці, незважаючи на перейменування, й досі називають – Скупневича й Сенкевича, а вузькі провулки,

немов нью-йоркські стрити, що еднають обидві авеню, майже всі ніяк не називаються, бо не вистачило б назв для тих викладених тротуарними плитами стежок і квадратних обступлених яблунями та вишнями майданчиків, що заповнюють шахову долину Торговицького передмістя аж до надпрутського зарінку, над яким пишається барокова вілла «Ядвіга», що її побудував для своєї коханої Зіти останній австрійський імператор Карл Франц-Йосиф.

Однак гостеві Міста, який забрів на Торговицю, навіть невтямки, що його доконче вчепиться тут блуд, коли він ітимає до пруту вузькими вуличками, минаючи замаєні бузком майданчики – гість несподівано для себе втрапить у дільницю, де його покине будь-яка орієнтація й він марно шукатиме виходу з неї. То на обгородженій дощаним парканом площі, заставленій ятками й крамничками, запрудженій сільськими возами, галасує багатолюдний ринок, де безладно метушиться заклопотаний тлум. Зануривши в опалки морди, форкають й іржуть тут коні, й гуцули біля парканів, завішаних килимами й ліжниками, мовчазно пропонують свій товар; ключівські господині в чистеньких намітках ласкаво припрошують покупців до збанків з гусянкою й пряним молоком; полонинські ватаги розкривають бербениці й тицяють перехожим дерев'яні ложки, щоби покуштували бриндзу; найбільніші продавці розстеляють на землі зношену вберю, запевняючи, що вона лише раз торкана; ковалі дзеленькають в'язками кінських підков, римарі хвалять кінську збрую, а міщанки тарабаняють ложками в мідний посуд, ніби у дзвони... І все тут для покупця знайдеться: від чайників, мисок, мідних мидниць, порцелянових філіжанок й невідомо звідки привезених самоварів – до шевських кілків, амбарних колодок та плугів, від космацьких вишиванок до буковинських байбараків з волічковими байорками й кутасами, від дерев'яної тачки до старого мотоцикла. Тут оглухнеш від гамору й глузливого сміху перекупок, котрі заблуканого чужинця, який допитується, як пройти до ратуші, справляють кожна в інший бік, – й він довго блукатиме поміж ятками, аж поки не побачить, що до ратуші рукою подати, але це станеться тоді, коли йому вдасться знайти в паркані проломину й він знову опиниться в ошатному кварталі, який через ярмарковий содом весь називається Торговицею.

І як уже знову гість або ж блудний син, який дістався до рідного Міста просити прощення за розлуку, опиниться в тій геометрично спланованій передміській тісноті, – тоді явиться йому справжнє диво, задля якого варто було сюди прийти: за буйноліссям Студентського парку невпинно шумить прут, а за ним у піднебессі синім візерунком підмальовується небокрай – то дає про себе знати перша гряда Карпат.

Розділ перший

Літнього недільного ранку мешканець Торговиці Олексій Шамрай, якого позаочі, а то й у вічі сусіди кличуть просто Олесем, вертався з рибалки без улову: на устеріччі пістиньки з прутом, де він звечора розсипав по плесі пахучу конопляну макуху для наживки, риба цього разу не клювала.

Та й добре: поплавець ліниво гуляв по тихій заводі, ніби й сам був сонний, як рибалка, він вряди-годи мілко занурювався й знову спливав і чапів у марній настороженості, немов призабута згадка, що враз проколюється й безслідно гасне у розлінивленому мозку.

Стан утихомиреності природи й пам'яті був цієї миті для Олеся потрібний: він радів, що спогади бодай на часину звільнили його душу й відпустили на волю, схожу на сон без сновидінь... А таки добре, що риба не клювала й не ментрежила його спокою: поплавець мертво застиг на повороненій вранішньою прохолодою водній гладіні, на яку з Воскресінецької гори почала вже вилитися блідота літнього ранку. Тихо війнув із ліщинових кущів, що закожушили гору, зачаений у них поночі пахучий легіт, ще мить – і на прюзі грушівської видоліни з'явиться серпик червоно-золотої лави й почнеться спекотний літній день з його настирливими вимогами й суетою.

Й немов для того, щоб ще на одну хоча б мить продовжити стан досвітнього спокою, Олесь вийняв з калабаньки зловлені перед досвітком дві верховодки й кинув їх на середину плеса, хай собі гуляють, а сам квапно змотав спінінг, підвівся й пірнув у серпанкову заводь вранішнього туману, якого ще не встиг розрунтати світанок, – щоб якийсь іще час побути без згадок у тихому й бездумному затишку.

Вулиця Сенкевича, до якої й досі не прив'язалася назва Млинської, була безлюдна; Олесь проминув велетенську споруду перетвореного у товарний склад млина, що колись був власністю місцевого мільйонера Менделя Крупника й натужно тоді гудів, обертаючи важкі жорна, ще й лопотів лотоками так гучно, що луна відбивалася від Воскресінецької гори й була схожа на торохтіння кулеметних черг.

...Десь там, за ліщиновими кущами, сотенний Скиба заряджав міномет, спрямований на зайнятий облавниками «Червоної рубахи» млин; Скиба, кваплячись, укинув міну в дуло зворотним боком, і всі четверо мінометників разом загинули – нині вони спочивають біля боднарівської церкви на цвинтарі, а упівська сотня «Сурма», кинута на крупниківський млин, потрапила в кільце червонорубашників, упали майже всі, і з ними Юрко Сербин – Орлик, а Олесь Шамрай на псевдо Грім був спійманий живим.

І вже не стало благословенної тиші, що панувала вдосвіта над плесом, – минуле таки увірвалося в живий Олесів світ, і він ще раз переконався: його нинішнє вільне життя ніколи не скине із себе невірницьких пут минулого.

Й коли відчинив хвіртку свого подвір'я, заставленого чудернацькими потворами з кореневищ, у які він, вирізьблюючи, втілював образ ворожої сили, – ті потвори враз зрушилися з місць, як колись облавники у підніжжі Воскресінецької гори, і, взявшись за боки, качалися по землі від зухвалого сміху й каркали: а где твая незалежність, бандеро, твой же президент ещю ні слова не вимолвил по-хохлацкі, а тебя, героя, обзивает бандітом; вони плювалися ядучою слиною, й це тривало доти, поки з нинішньої волі не долинув п'яний голос: то горланив, ідучи вуличкою попри Олесеве обійстя, сусід Гаврилко, який щоранку квапився до кнайпи пані Малгосі, щоб похмелитися після всеношної п'ятики, й був тоді злий на весь світ: нинішнього ранку він виливав свою пізьму на українського президента:

«Гей ти, шолудива прибуду, президенте вуркаганів із большевицьких підворітень, ще раз кажу тобі, що я таки дочекаюся бачити тебе як не на шибениці, то в криміналі! Доки мемо при тобі бідувати?»

Й коли після Гаврилкового галайкання запала над Торговицею німота, Олесь настороженим поглядом обвів своє обійстя: кореневищні потвори сумирно стояли перед повіткою, а в пам'яті Олеся ще тліли недобрі слова й глузливий сміх, почуті не тут, на власному подвір'ї, а кілька років тому у Воркуті від абшитованого начальника конвою Лиховідька, якими той посеред вулиці обливав колишнього в'язня лютою ненавистю лише за те, що він, Олексій Шамрай, перестав бути його рабом, вільно ходить по землі й ставить кроки, як хоче – чи вліво, чи вправо – і не боїться конвойних з автоматами напереваги; не стало вже конвойних, і автомата у Лиховідька давно вже не було, натомість у руках тримав він мітлу, котрою ритмічно помахував, замітаючи тротуар перед душевим павільйоном, де служив банщиком; замість шинелі висіла на ньому засалена

фуфайка, й ніби від того, що мав на собі таку невибагливу уніформу, його заміючені від злоби губи враз розтягнула вимушена запобіглива посмішка – Лиховідько з колишнього грізного начальника став нікчемою й жебручим голоском пролебедів:

«Ти би, парень, поставил мене сто грам, і ми випілі б не за такіє уж плохіє времена; да неужелі ти забил, как я, когда ти нечаяно перешагнул черту зони, випаліл із автомата не в тебе, а у воздух?»

Олесь змахнув рукою, щоб прогнати від себе поганий спогад, та на його місце втиснувся інший, ще гіркіший, який, зрештою, ніколи не покидав його пам'яті... Уже було дозволено колишнім в'язням вертатися на батьківщину, Олесь прибув до Міста, сяк-так обладнав спорожнілий, запущений отчий дім й поїхав знову до Воркути, щоб забрати звідти свою Нусю, яка після тюрми запала в сухоти. Їй потрібно було негайно змінити місце проживання – Олесь квапився, та не встиг і поховав свою Зірку – так називав її, коли вони листувалися, перебуваючи в різних зонах, а після звільнення повінчався з нею – поховав дружину в чужій землі, скованій вічною мерзлотою...

Він ще раз поглянув на потвори, вилаштувані в ряд під стіною повітки, й подумав, що не викине їх, не спалить, як задумав було недавно, адже стільки труду вклав, вишукуючи у Вербізькому лісі за Воскресінецькою горою дубові й грабові покручі, полишені бурями, приносив їх додому, невпинно видобував з їхніх закоряжених тіл страхітливі подоби й називав їх іменами бузувірів, які калічили протягом десятиліття його долю. Чи були вони достоту схожі на тих злочинців, які майже ціле століття панували на його землі, – не мав певності, проте їхні бридкі парсуни уміцнювали в Олесеві лиху про них пам'ять: вони відображали сутність його знівеченого життя, й тому не важився тепер їх позбуватись, бо й воля не матиме властивого образу, якщо її перестане відтінювати примара неволі...

Й подумав цієї миті Олесь, що таки ніколи не знищить їх хоча б тому, що он п'яний Гаврилко шельмує президента Олесевої незалежної держави, й справедливо шельмує, бо не такого керівника заслужив звільнений люд, але ж не вмістилась би його фігура, якби вирізьбив її із мертвого кореневища, в ряді потвор під повіткою – не знайшлося б для неї там місця... Був би то образ нинішньої ущемленої свободи, яка ввижалася колись людям у постатях архангелів на білих конях, із золотими трубами, прикладеними до віщих вуст, а замість них вийшли владарювати недоношені в неволі байстрюки. Та інших нині

не маємо, то замовкни, Гаврилку, не стинай завчасно голів провідцям, які не винні за свою нездалість, – інші ще не народилися, а без проводу військо гине.

Так міркував Олесь, стоячи посеред подвір'я, а кустратий Гаврилко вже вертався назад, заморивши у кнайпі черв'яка чаркою; від того він подобрішав і, зупинившись біля Олесевого подвір'я, сперся ліктями на паркан і дивився на сусіда здобрілими очима, ніби враз уздрів своє краще майбутнє крізь каламутну мережку похмілля.

Гаврилко вперто вдивлявся в Олеся й очей від нього не відводив, ніби мав задоволення від того, що сусід під його поглядом ніяковіє, не має що сказати, бо і «добридня» не почув; захмелілі Гаврилкові очі бралися то осугою зажури, то спалахували глузливими блискітками, ніби насміхалися над збентеженням Олеся, який ще не позбувся прикрих згадок, а тут цей влізливець хоче від нього щось почути – бо чого стоїть і липне до нього захмеленим поглядом; врешті він вивільнився від п'яної магії сусіда й запитав його знехотя:

«Що доброго чувати, Гаврилку?»

«Біда!» – коротко відказав п'яничка і чекав, що на те відповідь Олесь – заперечить чи підтакне, а що той мовчав, то повторив виклично, під'юджуючи його до балачки:

«Біда!»

«Певне, Малгося вам недолила», – спробував зажартувати Олесь, проте Гаврилко на жартівливий тон не спокусився й мовив із безнадією в голосі:

«А чьо вона доливати буде, коли в хлопа грошей нема?... Та що то за така влада настала, що жебраком ходиш?»

«Якби ви менше пили, Гаврилку, то якийсь грейцар таки задзеленькотів би в кишені...»

Гаврилкові очі скаламутилися від злості, він її вгамував і запитав чемно, аж улесливо:

«А тобі добре, Олесю?»

«А таки добре! – аж скрикнув Олесь, сподіваючись різким тоном відпудити влізливця – хай собі йде своєю дорогою, та що Гаврилко й далі не вступався й пронизував сусіда глузливим поглядом, то мусив доводити Гаврилкові, чого йому добре. – А добре тому, що вже ніколи й ніхто не скомандує мені ні «naprzod!», ні «вперьод!», ані «vorwarts!» – став я господарем у своїй хаті!»

«Та який ти господар – бідак із залатаною гузицею!» – зареготав Гаврилко, аж луна покотилася Торговицею.

На вуличках, подвір'ях і в садках було тихо, бо ж неділя й люди ще відлежувалися по хатах, тільки рибалці й пиякові дома не сиділося. Однак на голосний Гаврилків сміх рипнула хвіртка на сусідньому обійсті й тротуаром покрокував, підпираючись гнутою бамбуковою паличкою, статечний добродій у фетровому ширококрисому капелюсі, в маринарці з трикутним ріжком білої хустинки в нагрудній кишеньці, в штиблетах з довгими шпiцями, – був то колишній судовий радник Корнель Геродот, якого на Торговицькому передмісті називали професійним політиком. Він зупинився біля Олесевої брами й, змахнувши паличкою в бік Гаврилка, мовив тоном, який не терпить заперечень:

«Добре лише добрим людям».

«А ви добрий?» – вишкірився на нього Гаврилко.

«Добрий той, хто прожив у милосерді й любові, хто живота свого не жалів за друга своя. А я грішний», – спокійно відказав Геродот, не дивлячись ні на Гаврилка, ні на Олеся, лише в бік Студентського парку, ніби саме там, у липовій тіняві, таїлася та незрима доброта й любов.

На дзвіниці Михайлівської церкви заталанів дзвін, пан Корнель перехрестився й подався на поклик благовіста. Пройшовши кілька кроків, він зупинився, оглянувся й мовив напутньо:

«Не ждiть добра ні від Бога, ні від людей, знайдiть його в собі, чей тільки воно допомогло нам витримати і «naprzod», і «вперьод», і «vorw?rts». А тепер не забудьте оглядатися, щоб побачити, в яких душах те добро народжувалося, жило і сяяло над нашим Містом, а в яких не народилося, вмерло в зародку.

Видющі будьте й пам'ятливі!»

«Ти зрозумів, що цей дивак наплів?» – спитав Гаврилко в Олеся, коли Геродот зник у бічній вуличці.

«Пора всім це втямити», – відказав Олесь і знову глянув на покручі, що стояли рядком під повіткою й були знаком зла. Й проказав сам до себе, коли Гаврилко вже пішов:

«А чому ж то у всіх нас націлений зір на зло, а добра не вміємо і не хочемо бачити, а тож то вони, ті свідки нашої долі, завше ходять у парі...»

Й, ніби відповідаючи на ці слова, галайкав Гаврилко, йдучи вулицею:

«Добро, добро!.. А де його взяти?»

Розділ другий

Гаврилкове галайкання давно затихло, певне, він уже солодко простягнувся на бамбетлі у своїй халабуді, що прикуцнула, немов жебрачка на паперті Михайлівської церкви, до кам'яної загорожі Геродотового двора й сховалася за нею, – тож літнього недільного ранку все довкруг успокоїлося. Торговиця остаточно прокинеться аж тоді, коли Гаврилко, похміллям приспаний, добре відпочине і голосно, аж відчайдушно позіхне, попліскуючи долонею по губах, й звуки того позіху, ритмічно переривані, розкотяться по Торговиці, мов у старі часи лопотіння лоток крупниківського млина; тоді по всіх обійстях забрешуть собаки, котрі замість півнів виконують службу будителів; півні на Торговиці не водяться, вони аж за хвилину обізвуться з Воскресінець, й те собаче й пташине суголосся врешті роздрухає зі сну весь квартал.

Та поки що на міському подолі пануватиме святкова тиша, й цей спокій допоможе Олесеві Шамраєві розмишляти над напутніми словами Корнеля Геродота, що закликали кожного похильця оглядатися назад і пізнавати, де й коли народжувалося у душах містян всеможне добро. А що кожен мешканець Торговиці знав історію свого Міста так доладно, як старий хасид Тору, й це

усвідомлення власної історії живило гідність містян, то й Олесь цієї миті сягнув думкою в глибину часу й зіткнувся там із згадкою про подію, що спричинилася до високої слави Міста, яка здивувала весь довколишній світ...

За незапам'ятних часів у селі Слободі Рунгурській, що за Печеніжином протягнулося з приміських долів до гір, помітили пожильці на деяких потічках, калабанях і ставках брунату масляну плівку, що мінилася на сонці то в рожевий, то в сизий колір, й коли зачерпнеш води рукою, то долоня, ставши масною, нудко запахне, й не відмиєш її сирію водою...

Якоюсь осені пастушки, полишаючи перед вечером пасовисько, схотіли загасити ватру водою з потічка й жахнулися, побачивши, що вода спалахнула синім полум'ям, – й незабаром по світу рознеслася дивна новина: рунгурська вода горить!

Минуло багато часу, й підприємці відкрили тут нафтовий промисел. Дотоді нафта спотреблювалась людям хіба що для змазування опіків, чей ніхто в ту пору не знав не те що моторів із внутрішнім згорянням, а й звичайних гасових ламп, тож селяни стали виганяти худобу на гірські пасовиська, бо вода із рунгурських струмків шкодила худобі, – мешканці села і в тямці не мали, що топчуться по золоті.

Та світ, звісно, чутками повниться, й вістка про воду, яка горить, прокотилася через усю Австрійську імперію аж до Парижа – до мудріших, ніж у рунгурських селян, голів, які вже знали ціну апшеронських копалень, але де той Апшерон – на Закавказзі, а неоціненний скарб марнується тут, у Галіції. Й наїхала згодом до Міста тьма-тьмуца промисловців із Західної Європи, яких чомусь називали «англіками з Коломиї», й на місці зрубаних букових, смерекових та тисових лісів вирости на рунгурських просторах нафтові вишки, а земля скоростилася ямами, в які власники свердловин заганяли місцевих хліборобів, котрі ніколи не бачили живих грошей, черпати відрами ропу з ям. За ті мідяки не один селянин, який усе життя впивався запахом левад, житніх ланів, черемх, акацій і гречки, захлинався в задушливому смороді чорного золота й навіки залишався в копальні – ніхто його не рятував...

Минули десятиліття, й у Печеніжині підприємці збудували рафінерію, а тоді настала потреба транспортувати бензин, гас та озокерит у дальші, ніж Місто, краї на продаж. Тож проклали вони залізничну колію з Рунгур – через Печеніжин – до Міської стації й пустили по ній громіздкий локомотив, що тягнув за собою

чотири вагони й, виштовхуючи через високу трубу чорні клубки диму, розпачливо свистів – для постраху містянам і базарникам, що то по вітвірках та неділях тягнулися звідусіль на міську торговицю з худобою на продаж, а пастушки гнали табуни качок та гусей прямо-таки по штрєці, і птиця, яка ніколи не бачила такого страховища, як це, що повзло центром Міста й називалося льокайкою, зовсім його не боялася, – тоді з кабіни машиніста вискакував його помічник, вибігав перед паровоз, розмахував червоним прапорцем і розганяв з колії птаство та людей, погрожуючи їм чужинецькою лайкою.

На ту веремію шовітвірка вибігав з Торговиці до ратуші малий Олесь, зупинявся на тротуарі, помахував машиністові рукою, й здавався він хлопчикові неземною істотою, бо ж правив такою страшною махіною... Та незабаром ця розвага для нього закінчилася, машиніст покинув льокайку, яка ставала щораз менше потрібного, бо ропа в Рунгурах вичерпувалася, й він оселився на Торговиці, купивши пляц під будинок біля Студентського парку, – в нього, як і в кожного, хто мав стосунок до Рунгур, водилися гроші, й став колишній славний машиніст умілим бляхарем, до якого з усього кварталу ходили торговицькі мешканці цинувати продірявлені відра, баняки, ванни й бляшані корита...

Бляхар Антошко Дзівак був корінним містянином, проте людиною світовою. Належав він до польської міської громади й виховався на польського патріота, і хоч і жив із торговицькими українцями у повній злагоді, все ж у вісімнадцятому році мусив сповнювати свій патріотичний обов'язок: роздобув десь австрійського манліхера й, забарикадувавшись на горищі, стріляв по зунрівцях, які проголосили в Галичині Західноукраїнську Народну Республіку, й не один серед українських вояків був його сусідом.

Потім, коли війна закінчилася, Антошко клявся, що ні одного русина не вбив... Однак, як щирий поляк, пішов він з легіонами Пілсудського в похід на Київ, потрапив до московського полону й опинився у таборі в селищі Дубровці над Волгою. Зумів утекти з табору до Царицина, там працював кочегаром на «кукушці», навчився машиністського куншту й, коли повернувся з полону до Міста, а було це вже після Ради амбасадорів, яка затвердила Галичину в складі Речі Посполитої, подався до Рунгур на нафтові промисли й став там машиністом славної міської льокайки.

Після того як Антошко, ставши з колійовця бляхарем, побудував собі ошатний будинок у кінці вулиці Скупневича, спотребилася йому господиня дому. Він недовго розглядався, бо давно впала йому в око донька торговицької прачки, до

якої приносили брудну білизну українські пані. Панна Емілія перейняла у матері фах і вважалася на Торговиці, як і бляхар Антошко, найсумліннішою майстринею, а що була україркою, це для нього не мало ніякого значення, навпаки – він давно знеохотився до польських вертизадниць, які тільки те і вмiли, що малювати карміном губи й з погордою глипати на скромно одягнутих русинок – однаково здібних до танса і до rozанса.[1 - До забав і до праці (польськ.).]

Й стала пані Емілія вірною жоною Антошка. Та все ж вони обое, незважаючи на національну толерантність, залишалися кожде для себе тими, ким мати народила. Емілія була щирою україркою, дома розмовляла лише по-своєму й прала білизну переважно для українців; Антошко балакав з дружиною й дітьми виключно по-польськи й волів мати клієнтами поляків, хоч цинував баняки усім, хто приносив. Бо прати шмаття може кожна жінка, а витворним бляхарем на Торговиці був він один... Антошко ніколи не вникав до секретів жінчиного фаху, але й не любив її порад: коли Емілія радила Антошкові, як краще залатати коновку, поливачку або витягнути ринву, він незлобливо говорив їй: ти пильнуй хлопських сорочок, а мені не заважай, ja sam jestem profesorem od tego![2 - Я сам е професором у тій справі (польськ.).]

Вони мали двох діточок – поляка Казя й україрку Нусю, які, коли були в мирі, розмовляли між собою по-україрськи, зате сварилися по-польськи; були ці діти найщасливішими на Торговиці, бо святкували і Великдень, і Wielkanос, Різдово і Воze narodzenie, а коли цікаві сусідки запитували їх, як батьки розмовляють дома, вони відповідали: татко по-чоловічому, а мамця по-жіночому.

...Одного ранку Олесева мама взялася переглядати на кухні вживані ринки, пательні, баняки і відра, вона пильно заглядала в кожду посудину, повертаючи її до світла, і коли в якійсь на денці світилася дірка, відкладала набік, а як тіє сарсами назбиралася ціла купа, скидала те все до кропив'яного мішка, завдала Олесеві на плече й послала до Антошка Дзівака цинувати.

Посуда в мішку голосно тарабанила, й уся вулиця Скупневича від Кляштора до млина знала, що то синок гімназійного педеля Шамрая йде з бляшаним дрантям до пана машиніста, як ще й досі називали на Торговиці бляхаря Дзівака. Мешканці вулиці вже встигли звикнути, що до нього майже кожного дня хтось несе діряві баняки, тягне шнуром по землі балію або рондель, а деколи й на фірі везе проіржавлені ринви або подзьобану градом покрівельну бляху чи то дренажну руру, що тяглася за возом по землі й гримотіла як на сполох.

Хлопець ішов, звисивши вниз голову, щоб не зустрічатися поглядом із сусідами, з яких кожен другий доконче запитає, наче це йому дуже цікаво дізнатися, куди манджає, нібито брязкіт у мішку не свідчить сам – куди; на вулиці Скупневича невість відколи встановився звичай заговорити до зустрічного й не минати його мовчки, немов чужака, – й цієї ввічливості Олесь хотів тепер уникнути, бо ж було йому ніяково від того, що раннього ранку вчинив на Торговиці такий гармидер.

Однак це йому не вдалося: з двору наріжного будинку, в якому мешкав молодий гімназійний професор-германіст Леопольд Тарновецький, скрадливо відчиняючи хвіртку, щоб не зарипіла, вийшла найвродливіша красуня в Місті панна Оксана Москалівна – з в'юнким волоссям медового кольору, з круглими персами, розділеними глибоким жолобком, який збігав у пазушку, певне, досягав пупка, а потім, перестрибнувши його, занурювався в кучеряву хащу й там пропадав, проникнувши крізь осоковий проріз у солодке провалля...

Така гріхозна уява вмить розслабила Олеся, бо ж навіть у найнижчих класах гімназії усі хлопчиська знали, що ховається у ліцеїсток і панночок по матурі під одягом, й не одному снилося те голісіньке видиво, й не один підліток будився серед ночі від гарячої мокроти на простирадлі. Схожа болісно-солодка жага траплялася і в Олеся, коли йому уві сні являлася вчорашня матуристка жіночого ліцею Урсулянок панна Москалівна. Снилось вона йому майже щоночі, а вдень він никав біля ратуші й застигав перед брамою, за якою завше зникало те чарівне диво, яке, вислизнувши з обійстя пана професора, пропадало в забур'яненіх нетрищах, що відгороджували Торговицю від центру Міста, а потім певна, що ніхто її не бачить, тихенько відчиняла браму поруч з лабораторією фотографа Кіблера.

Панна Москалівна проминала хлопчину, навантаженого мішком з баняками, і не звернула б на нього найменшої уваги, якби він раптом не обімлів, здоланий заздрістю й пекучою люттю на неї і на весь світ, бо ж добре знав, з яким подарунком приходить до професора Москалівна.

Мішок з баняками зсунувся з плеча на землю, й несамовитий брязкіт, здавалося, оглушив весь квартал; панна зупинилася й обдала хлопця вогнем синіх очей, два рядки білих, мов перли, зубів хижо зблиснули, та вмить її очі згасли. Збагнувши чоловічу вартість Олеся, панна дзвінко засміялася й, скуйовдивши йому чуприну, зникла, немов мана...

Антошко Дзівак вдоволено посміхнувся на хлопцеве привітання «добридень, пане машиністе» – Олесь ніяк не міг прийняти Антошка за бляхаря, бачив завше його тим засмальцьованим божищем, який правив паровозом, що оглушливо свистів, під'їжджаючи до ратуші; він і досі не міг позбутися поштивості й пошанівку до характерника, який чомусь покинув льокайку, тихо осів у бляхарській майстерні й, замість пускати в рух залізну потвору, поволі й уважно оглядає тепер кожну посудину, прискулюючи то одне, то друге око, дошукуючись дірок на денцях баняків.

Бляхар відкладав оглянуту посудину набік і щось там примовляв до себе тоном непомильного знавця, а тоді з покою вибігли двоє діток-близнят і з цікавістю приглядалися до таткового клієнта, впізнавали його, бо мешкали недалеко одні від одних; за ними увійшла до майстерні пані Емілія, приятелька Олесевої мами, вона пригорнула Нусю до спідниці й мовила до чоловіка:

«Полатай, Антошку, цей хлам поза чергою, прецінь наш зять до нас завітав».

До таких жартів Олесь мав уже час звикнути, однак після того, як його обвіяло полум'я синіх очей красуні Москалівни й він відчув ще й дотик її долоні до чола, збагнув, що віднині належатиме тільки їй і нічиім зятем ніколи не стане, а лише мужем найвродливішої у світі панни, а всі його добрі вчинки, які не стосуватимуться її, будуть зрадою, – і чому пані Емілія віддирає живцем від його душі і сни, і марення, і гріховну хіть до обраниці, без якої хлопцеві з цієї миті стало невміч уявляти своє подальше життя.

...Олесь Шамрай і донині добре пам'ятає розмову двох пань бальзаківського віку яку підслухав, коли повертався додому від бляхаря...

Пані Ганя і пані Аделя мешкали на Каштановому провулку в будинках навпроти і щоранку підходили одна до одної на середину дороги для пльоток – так починалася у них кожна Божа днина: обидві пані із самого досвітку прострілювали пильним зором вуличку – навіть горобець не пролетів би не поміченим.

«Виділи-сьте, пішла собі вертидупа й гадає, що її ніхто не уздрів, а я бачила ще вчора, як вона заходила, коли стемніло, до дому пана професора». – На обличчі пані Гані лягла тінь прикрого згірчення.

«Не шкодуйте козі лісу, – добродушно відказала пані Аделя, й мрійливість заволокла її очі. – Зробили собі добре та й розійшлися, що нам до того...»

«Але який встид!» – не здавалася пані Ганя.

«Ніколи-м не мала то за встид, Ганю. То такий цімес, який ніколи не приїдається. Але що вже нині згадувати: було та й ся минуло. А я, лише вам признаюся, кожного року відзначаю як найбільше мое свято той день, коли-м втратила цноту...»

«Соромотні, як подумаю, ті ваші празники. Я ніколи не мала замилювання до мужчин... І не називайте мене панею, бо я найсправедливіша на світі панна».

«Як мені вас жаль, панно Ганю... Але покиньмо балакати про пусте, скажіть краще, що чули-сьте цієї ночі по радіо: є якісь політичні новини?»

«А є, ще й яка! Вбили Перацького!»

«Ов-ва, а ви журитися жіночим маєтком панни Москалівни! То чого ми тут стоїмо, ходім слухати ваш апарат...»

Пані не звертали уваги на Олеся, який проходив повз них із згорнутим кропив'яним мішком у руці, й пішли собі. А Олесь, полишивши мішок біля своїх воріт, подався до ратуші із щемною надією, що, можливо, нарешті нині побачить, як з брами, що поруч з фотолабораторією Кіблера, виходитиме до Міста панна Москалівна.

Розділ третій

Штефан Шамрай, торговецький безробітний, яких у замаєному садами, в'юнкими ружами на парканах і рядами бузкових кущів за бровками тротуарів у надпрутському кварталі Міста було чимало, все життя перебивався найманцем на rozmaїтих службах, а здебільшого сторожував – то на фабриці плугів братів Біскупських, то на цегельні над Рамлярівським ставом на Багінсбергу, то в музеї «Гуцульщина» Володимира Кобринського, а все для того, щоб доправити до

пуття свого єдиного синочка Олєся, який закінчував чотирикласну школу на Мнихівці й готувався до вступу в гімназію. Й невимовний туск здавлював батькове серце при думці, ким стане його дитина після восьмирічного навчання серед поляків.

Аж одного щасливого дня, йдучи на службу до музею, Штефан повернув з Торговиці на Садову, що спиналася під гору до костелу Діви Марії, й повело його вбік на вулицю Міцкевича, що збігала з Чернівецького тракту вниз, минаючи польську гімназію, до якої він збирався записати свого Олєся. Й раптом сторопів Шамрай і зупинився біля гімназійної брами, побачивши з лівого її боку прибитий до стіни новий шильд, на якому золотими літерами було виписано: «Міська українська гімназія».

Світлий промінчик проник у серце батька: Олєсь зможе вчитися в українському навчальному закладі, якого в Місті досі не було! Шамрай не міг відвести очей від шильду й стояв непорушно, сповнений найрожевіших мрій про долю свого синочка, довго стояв, жовуючи губи беззубими яснами, за що збитошники з вулиці Сенкевича прозивали його Штефаном Січкарнею, й зрушитися з місця не міг: здавалося йому, що як тільки мине гімназійний будинок, то шильд з лівого боку брами зникне – хтось його зніме або він сам упаде, й подумається тоді йому, що все те привиділося, адже про українську гімназію стільки проговорено серед відвідувачів музею, які приходили сюди з дітьми, щоб ті дізнавалися, звідки вони родом, й жертвували в касу музею скільки хто міг; сторож ті гроші уважно перераховував і віддавав маєстро Кобринському, а скільки вже про українську гімназію виписали в газетах, однак ніхто не квапився її відкривати, а тут така несподіванка, та невже це правда?!

Втім, брама тихо відчинилася, немов від подуву вітру, отворилася на всю ширину, й заступила пройму висока постать сивоголового добродія, підстриженого іжачком, з чорною борідкою, яку він погладжував долонею, ніби пестив; добродій, як і Штефан, стояв непорушно, немов застиг у такому самому подиві з причини з'яви у Місті українського храму науки. Врешті він приязно посміхнувся до Шамрая, який упізнав відомого в Місті гімназійного професора-латиніста Томащука, й теж посміхнувся йому у відповідь, – й так відбулося щасливе для Шамрая знайомство з директором гімназії.

Й промовив професор Томащук до знайомого йому сторожа музею, який завжди виструнчувався перед маєстатичним добродієм, коли той заходив до «Гуцульщини» і вкидав до скарбонки щедрі лепту:

«Тішмося, добрий чоловіче, і Богу дякуймо... А якби ви мали бажання перемінити місце праці, то я взяв би вас за педеля до нашої гімназії. Що ви на це скажете?»

Й так несподівано Штефан Шамрай став на службу в першій Міській українській гімназії. Він щогодини побожно підходив з молоточком у руці до залізної штанги, що висіла в коридорі першого поверху, дзвонив і на перерву, і на уроки й гордо дивився на розгуканих хлопчаків, які, зачувши дзвін, вмить зникали з коридору й затихали в класах, а десь там, серед тлуму дітей, утихомирювався загарливий до науки гімназист молодших класів Олесь, син педеля Штефана Шамрая.

...Тієї осені Олесь мав уже переходити до п'ятого класу гімназії, він пишався тим, що відтепер буде вважатися старшокласником і ніхто із зарозумілих ліцеїстів більше не називатиме його «цванком» або ще принизливіше – «бенькартом»; за літо він помітно підріс, чорне волосся вкладалося на голові хвилями, він часто заглядав у дзеркало й переконувався, що виглядає зовсім незле: плечі поширшали й зміцніли, дитяче кругле обличчя видовжилось, стан набрав стрункості, рух тіла й рук став стриманішим – із дзеркала поглядав вродливий юнак з густими дугами брів, з великими сірими очима, й Олесь уявив собі, що непогано виглядав би й на фотографії.

Й тоді зблиснула в його голові зухвала ідея: він сфотографується в самого майстра Кіблера й вишле поштою знімку на адресу панни Москалівни, за якою все літо, відтоді, як вона погладила його по голові й обпекла поглядом своїх синіх очей, кожного дня слідкував і таки догледів, як у квартиру будинку, що поруч із фотосалоном Кіблера, заходить, і запам'ятав адресу. Отже, він підпише фотографію приблизно так «Найвродливішій на світі панні Оксані від юного лицаря на пам'ять про нашу першу зустріч на розі Скупневича й Каштанового провулка у червні 1934 року» – і вишле їй.

І хай собі панна Москалівна пригадує й домислює, хто ж то пазить за нею, хто цілує її у своїх юнацьких снах, хто щоночі умліває в ліжку від шаленого до неї бажання, й буде вона тими догадками мучитися аж доти, поки Олесь змужніє і – може, аж по maturі – покрутить дзвінок у дверях її квартири й з букетом червоних троянд увійде до покою, стане перед нею на коліна й великодушно промовить, що прощає їй блуд з професором Тарновецьким, що ніколи не спитає її й про інші дівочі гріхи, яких, можливо, вона надбала за його довгі передматурні роки, й признається їй, що є тим лицарем з фотографії, який без вас жити не може, то будьте відтепер і до кінця моїх днів зі мною... А тоді вона підведе Олесь

з колін, пригорне до грудей і видихне заповітні слова: ти мій князь віднині і довіку...

Проте інтимна зустріч з панною Москалівною відбулася набагато раніше...

Олесь непорушно сидів на табуретці у фотосалоні Кіблера, а майстер то присував до нього громіздкий фотоапарат на триніжці, то відступав з ним назад, підводив руку й просив хлопця дивитися на кінчик вказівного пальця; Олесь намагався виконувати вимогу майстра, та його погляд чомусь зісковзував на об'єктив, затулений чорною покришкою, майстер уже сердився на штивність клієнта, який сидів немов перед розстрілом або – гейби шпагу проковтнув; врешті Кіблер відкотив фотоапарат аж до стіни й гукнув нетерпляче:

«Панно Оксано, чуєте, нехай панна Оксана стане отут-во, а ти, хлопче, дивися на неї закоханими очима, вона досить гарна, може й сподобатися... Ви що, не чуєте, панно Оксано, таж підійдіть і станьте отут-во!»

Й постало перед Олесем неймовірне видіння, і він уже не міг відвести очей ні вліво, ні вправо, вони прикипіли до дівчини, яка вибігла з лабораторії й стала там, де Кіблер їй наказав; панна завчено посміхалася, й була то прекрасна Оксана Москалівна.

«Так, добре, люкс! – вигукнув майстер, зняв з об'єктива затулу, й коли спалахнув магній, закрив об'єктив і сказав до панни: – Випишіть йому квитанцію й візьміть плату».

Й коли Кіблер сховався разом з громіздким апаратом за параваном, з Олесем сподіялося таке, ніби в салоні опинився не він, а його двійник, й Олесь збоявся, що той може повестися негречно, адже панна Москалівна взяла його за руку, й він у нестямі відчув, як його лікоть діткнувся до її м'якого перса; проте панна поводитася відчужено, вона сіла за столик і, не дивлячись на хлопця, почала виписувати квитанцію. Й Олесь враз став сам собою і, перемагаючи зніяковіння, запитав хрипким голосом:

«Чому ви тут?»

Панна підвела голову, здивовано глянула на хлопця і враз приязно посміхнулася, впізнавши «бенькарта», який колись стояв перед нею сторопілий на розі

Скупневича й Каштанового провулка в той час, як вона, тихо зачинивши хвіртку, вийшла з подвір'я професора Тарновецького.

«О-о, то ми знайомі! – голосно промовила, немов зраділа з такої зустрічі, й стала ще гарнішою, ніби захоплені позирки адораторів додавали їй краси. – Та це я після матури стала тут до праці, чи ж то може нині українка отримати відповідну посаду або вступити до університету?...»

Панна Москалівна знову нахилилася над столиком, докінчуючи виписувати квитанцію, й, коли подавала її Олесеві, прошепотіла, дивлячись йому у вічі й обдаючи його гарячим подихом:

«Будь моїм приятелем і нікому ніде не похвались, де ми побачилися вперше. Це для мене нині дуже важливо... Добре?»

Й більше нічого тієї миті не бачив і не чув Олесь, лише тиха просьба панни дзвеніла в його вухах. Він зумів вимовити тільки одне слово «добре» і в нестямі вибіг із фотосалону майстра Кіблера.

Квитанцію забув узяти, та вертатися не посмів, запам'ятав лише, що фотографії будуть готові за тиждень. Тоді вже розпочнеться навчання в гімназії, й Олесь по дорозі додому заверне до Кіблера, забере їх, а одну з них – з підписом, залишить на столику, за яким працює панна Москалівна, і навіть якщо вона кликатиме його, він не вернеться... А вдруге зайде до фотосалону аж перед матурою в новому костюмі, який батьки справлять йому на випускний вечір – з чорним метеликом під шиєю, з білосніжною хустинкою в нагрудній кишеньці, ріжок якої визиратиме, як у судового радника Корнеля Геродота; о, тоді він уже насмілиться запросити панну Оксану на котильйонову забаву!

З такими мріями Олесь жив увесь тиждень, й ніщо більше на світі його не обходило. Не знав він і того, які клопоти завітали до панни Гані й пані Аделі, котрі щоранку сходилися посередині Каштанового провулка на пльотки, й чому вони тепер, такі голосні, почали розмовляти впівголоса, нахилиючись, кожна своєю чергою, до вуха сусідки, надолужуючи мову мімікою, а останнього дня літа тільки головами покивували й руками показували в бік будинку професора Тарновецького, розпачливо прикладаючи до грудей долоні...

Пан Геродот іноді виходив на подвір'я й біля хвіртки прислухався до балачок пань, щоб дізнатися про найсвіжіші новини, бо обидві сусідки цілими днями слухали в покої панни Гані детекторний приймач, тепер він і без них знав, що трапилося в краю, однак пантоміма, якою нині порозумівалися пані, насторожила його: що ж бо могло сподіятися з професором, чому вони шепочуться, кидаючи скрадливі позири на його будинок?

Усі тепер у Місті тихцем обговорювали найновішу тривожну новину – про варшавський процес над убивцями міністра внутрішніх справ Броніслава Перацького. Вулицями, базарами, склепами снували конфіденти в чорних капелюхах, з піднесеними до вух комірами, в крамницях вони нібито уважно оглядали товар, прищурюючи при тому вуха до продавців і покупців; замовляли в барах і ресторанах порцію салату й пиво й сиділи там, насторожені й чуйні, скільки їм було звелено; на Торговицькому ринковому майдані тихо никали, мов таргани у дешевих ідальнях, вистоювали біля вивішених гуцульських килимів та ліжників, пробували на зуб біжутерію у жидівських ятках, відмикали ключиками, немов для проби, чи справні, амбарні колодки, перебирали пальцями шевські кілки, однак ніхто з них нічого не купував. їхня служба полягала в тому, щоб слухати, про що люди півголосом розмовляють, хоч самі добре знали, про кого йде між людьми мова: про Григорія Мацейка, який виконав атентат і зник безслідно, про Крайового провідника ОУН Степана Бандеру, якому за організацію атентату загрожує смертна кара, про новостворений концтабір у Березі Картузькій та про сітку оунівських змовників, якими поліція заповнює тюрми.

Про все це не знав лише Олесь Шамрай, якому світ заступила одна-єдина людина – панна з волоссям медового кольору й голубими, мов небо, очима, осиним станом і стрункими ногами, які ніби в повітря її підхоплювали, коли йшла, й не ходила вона, а плавала, як срібна форель у притоці Пруту Пістинці.

Першого вересня Олесь повернув до Юрка Сербина, з яким колись учився в чотирикласній школі на Мнихівці, й обидва, горді з того, що стали старшокласниками, зайшли до аудиторії п'ятого класу – в ту хвилину, коли Штефан Січкаря, Олесів татко, бемкав молоточком по підвішеній до коридорної стелі залізній штабі, й із затаєним подихом чекали на улюбленого германіста професора Тарновецького, який на уроках ще ні разу не вимовив і слова по-українськи, й розуміли всі його німецьку мову, як рідну, – така виразна й вибаглива була елоквенція в молодого професора, вродливого, гладко зачесаного, з тонкими вусиками під орлиним носом і пильними очима.

Чекали його п'ятикласники, мов свята: а про що нині заговорить професор? Аби лише не розпочинав уроку з нудного й небезпечного для лінюхів опитування граматичних правил... Минулого року вони вже прослухали цикл лекцій з творчості Шиллера й напам'ять вивчили монолог Карла Моора, познайомилися теж із «Зимовою казкою» Гайне, а нині, певне, почують аналіз «Фауста» славетного Гете...

Учні ждали, а професор не з'являвся, очікування ставало нестерпно тривожним. У класі, в коридорах панувала напружена тиша: діти чули розмови старших про арешти, страх витав у Місті повсюдно... Що могло трапитися, що ідеально точний, педантичний професор запізнюється; душу Олеся непокоїла ревнива думка – може, Тарновецький затримався на солодкій розмові з нею, й така підозра була для нього невимовною мукою.

Та нарешті відчинилися двері й до класу увійшов замість знаменитого германіста учитель математики Ругік й, нічого не пояснюючи, розпочав урок із ненависної для Олеся алгебри...

Олесь ледве дочекався дзвінка й побіг до батька, який про все, що діється в гімназії, відав найкраще; старий Шамрай, не чекаючи, поки син почне його розпитувати, шепнув:

«Сидіть тихо й ні про що нікого не питайте. Професор Тарновецький заарештований...»

Й потемніло в очах хлопця, він аж тепер збагнув, чому панна Москалівна просила його зберегти таємницю їхньої першої зустрічі біля воріт професорового будинку – інша тривога, ніж людський поговор, добиралася до неї, певне, прочувала небезпеку, й першою думкою Олеся було побігти чимдуж до фотосалону Кіблера.

Майстер подав Олесеві конверт з фотографіями, хлопець навіть не поглянув на них і попросив: «Прошу покликати панну Москалівну».

Й Кіблер з гіркотою в голосі – адже втратив помічницю, через яку потроїлася його клієнтура, бо ж заходили до фотографа і ліцеїсти, і радники, і службовці міської гміни, аби лише поглянути на красуню, – вимовив:

«Панна Оксана в мене вже не працює...»

«Куди ж поділася?» – протиснув крізь губи Олесь.

«Того я не знаю... Може, й повернеться...»

«Але куди пішла?»

«Вона не сама пішла, її повели, синку», – скрушно проказав Кіблер, співчуваючи підліткові, який теж, видно, не встояв перед вродою панни.

Олесь постояв хвилину – зацікавлений, зневірений, потім, не питаючи дозволу в майстра, зайшов до лабораторії, нахилився над столом, за яким працювала панна Оксана, вийняв з конверта фотографію й авторучкою, що лежала на столі, написав на звороті: «Панно Оксано, залишусь назавше вашим приятелем і лицарем. Олесь».

Майстер не заважав хлопцеві й з жалем дивився на його поникле в безнадії обличчя. Олесь механічно заховав до внутрішньої кишені авторучку, ще мить постояв і нарешті, не попрощавшись із майстром, з опущеними руками, зсутулений, вийшов на вулицю.

Розділ четвертий

Після утрени пан Корнель Геродот вийшов з Михайлівської церкви, й повітря прохолодного літнього ранку, яке ще не встигло набратися тепла від сонця, що зіп'ялося на шпиль Єзуїтського костелу на Мнихівці, освіжило його, ніби очистило від накипу турбот проминулих днів – достоту, як молитва в храмі під час тихої служби Божої. Й він з просвітленою душею звернув униз возовою вуличкою до Кляштора, щоб вибратися з торговицької тісноти на берег Пруту – до цісарської вілли «Ядвіга», біля якої багато літ тому вперше побачив її, юдейку Сальомею з довгою косою й багаттям каштанового волосся над відкритим чолом, з-під якого зоріли зелені очі, що гейби ненароком зчепилися з сірим поглядом молодого елегантного пана, котрий зупинився мов укопаний над млинівкою, що вибурхувала з-під лотоків Крупникового млина, втискала крізь вузьку промивину під містком, а далі тихо й мирно впливала на протилежний бік вулиці Сенкевича й, оперізуючи дугою віллу, зникла в сутінках Студентського

парку.

На цьому місці й нині, як і кожної неділі, зупинявся пан радник, бо те диво відбулося саме тут, в його молодості, й ніколи не відступало від нього, даруючи йому протягом довгих літ – крім зневаги від людей, їхнього глуму, а ще й неймовірного болю після втрати коханої – солодку радість любові, перед якою всі негоди, невігоди, погорда й глузування здавалися марнотою, суетою сует.

«Це сталося тут!» – аж вигукнув у думці пан Корнель, спершись на поруччя містка і вдивляючись у заступлену старими липами віллу, в якій тепер не знати хто живе, зрештою, йому було зовсім нецікаво хто...

А тоді, коли він прибув зі Львова до Міста з дипломом доктора цивільного права й отримав добре оплачувану посаду в окружному суді Міста – аж таку високу, що міг невдовзі придбати чепурний будиночок на Каштановому провулку, – кожного надвечір'я виходив над Прут з бамбуковою паличкою в руці, поки ось тут, біля млина, який заглушував весь торговицький поділ торохтінням лотоків і немовби відокремлював його від непорочної тиші парку й самотнього терема «Ядвіга», що визирав трикутними вежами із липової гущавини, – відбулася та заповітна зустріч... З вілли, власником якої був ювелір Барух Фойерштайн, вибігла його найстарша донька Сальомея; кудись кваплячись, вона подріботіла липовою алеєю і враз зупинилася на містку, не маючи вже сил вернутися додому...

Але що він сказав нині до захмеленого Гаврилка й до самотнього, як і сам Корнель, сусіда Олеся Шамрая, яке ім дав напуття? А тільки одне: не забувайте, люди, оглядатися назад, щоб дізнатися, в яких душах народжувалося те добро, що жило й сяяло завжди над нашим вічним Містом...

Й пан радник оглянувся, та побачив у глибині часу лише Сальомею, кохану Сальку, і втямив, що ні про кого більше думати не зможе, й тому відвів у закутки своєї пам'яті її образ, щоб побачити й інше... О, якби не мав він здатності викликати в собі такий стан, то чи зміг би розрадити колись юнака Олеся, який після арешту професора Тарновецького й панни Москалівни стояв розгублений і знищений біля своїх воріт, і ніщо, крім порад пана Геродота, не допомогло б у ту хвилину хлопцеві...

«Не знаю, юначе, де вона зараз, – відказав тоді радник на тривожне питання Олеся. – Я займаюся цивільними справами, зокрема маєтними, а ще

адвокатурою, й політика така ж далека від мене, як і від тебе. Але ти оглянься назад, у глибину нашої долі, й переконаєшся, що навіть найстрашніше лихо минуще. І це минеться...»

Однак пан Корнель помітив, що гіркота і сум не зникають з Олесевого обличчя, що горе в хлопця набагато глибше, ніж можна було уявити, тож узяв його під руку, підвів до лавочки, що біля воріт, і почав розповідати йому про те, про що у Місті найкраще знав він.

Містяни добродушно прозивали пана Геродота професійним політиком через те, що розмовляв він з людьми інакшою мовою, ніж її можна було почути на вулицях і базарах, – був він ученим, який знав те, чого інші знати не могли, адже навчався не тільки у Львові, а й у Віденському університеті слухав лекції з історії права, володів кількома чужими мовами, досконало визнавався у світовій літературі й коли, приміром, заводив бесіду про галльського витязя Роланда, то непомітно для себе самого переходив на французьку мову, про Нібелунгів розповідав виключно по-німецьки, а коли коментував «Змову Катіліни» Саллюстія Кріспі. то гімназійні латиністи могли насолоджуватися чарами латинської мови, яка в устах пана радника звучала, певне, не гірше, ніж у Цицерона...

Й оповів пан Корнель Олесеві, які біди в різні часи падали на Місто, скільки їх над ними пронеслося, а ми з тобою, юначе, яким завжди відбирали право на самостійне життя, сидимо ось тут на лавочці живі й здорові... Отож послухай, Олесю, що я повім, й тоді тебе покине зажура, бо з усіх тарапатів наш край завше виходив ціло, хоч зазнавав чимало втрат – у людях, в маєтності, а передовсім у духовності, бо найтяжче ярмо – то неволя духа: людина в біді часто забуває, хто вона зроду... Однак наш галицький люд завжди мав силу зберігати образ Божий.

...1217 року угорський король Андрій одружився з дочкою князя Мстислава, й прийшла вона до нього з чималим віном – Галицьким князівством разом з нашим Містом. Й могло лучитися так, що ми донині стали б угорцями, а вийшло навпаки: мадяри, які прийшли з Паннонії в наш край, розчинилися в руському морі, й тепер хіба лише за прізвищами можна розпізнати їхнє родове походження.

...1387 року польська королева Ядвіга завоювала Червону Русь й утворила з наших земель Руське воеводство, до якого входив і наш повіт. І що з того: і німці, і жиди, і поляки по селах та містечках відокремились у свої гета, а українці залишилися неушкодженими по селах, з яких пішла вся українська еліта.

...1436 року волоський воевода Стефан відібрав у польського короля Владислава Варненчика Покуття, і де нині ті волохи – крутять ліри під нашими церквами на престольних празниках і навіть не розуміють, чому їх називають волохами, ще й ображаються за таку прозиванку

...1589 року на Місто напали турки й татари, спалили монастир над Прутом, а ченців повісили. Тяжка то була втрата, але знайди нині в Місті хоч одного турка!

...Наш квартал, юначе, назвали Торговицею. Це відповідна назва, бо куди як не на наш міський поділ щовівтірка й щонеділі з'їжджаються з усіх усюдів люди із своїм товаром – з таких далеких сіл і містечок, що іноді й два дні треба добиратися: з Ценева, Городенки, Отинії, Заболотова, Жаб'я й Бистреця, навіть з далеких Голов, за якими вже й світу людського немає, лише гори та полонини... Й часто забувають торгівці властиву назву нашого Міста – називають його Торговицею і правду мають, бо хто нами не торгував і ще й нині торгують чужинці, як своїм крамом...

А ось таки знайшовся серед нас один лицар із свинопасів, як висловився колись Шевченко: не знаний досі нікому Мацейко скарвав польського міністра за пацифікацію, коли-то збузувірені поліцаї вривалися кінними кавалькадами в наші села, хати підпалювали, зерно заливали рунгурською нафтою, чоловіків головами встромляли у розжарені печі, а на іконах і портретах Шевченка та Франка, яких виносили з церков, шкіл і Народних домів, дикі танці справляли, мов ті монголи на тілах руських князів над Калкою... И коли той лицар застрелив ката, збудували на Берестейщині страшнішу катушу, ніж мандаторські за часів Довбуша, і винних та невинних людей у те пекло заганяють... І мучиться в тій Березі Картузькій професор Тарновецький, і, можливо, наша красуня Москалівна теж там страждає – содом і гоморру творять окупанти, але ж нас не переможуть. Та ні – ніколи!

Пан радник надовго замовк, а коли гіркий туск зіслиз з його обличчя й воно просвітліло, сказав:

«...Але ти не називай наших катів поляками, кати ніколи імен не мали й до жодних націй не належали – то звиродніла банда, яка не має ні своєї історії, ані культури, а сумління й жалю до людей – ні крихти. Та я знаю поляка, який живе у Слободі Рунгурській і книги про гуцульський край пише – про опришківське волелюбство... І міркую собі: якщо хоч один поляк честь нам віддає і за людей

нас вважає, то знай: нема у ворогів такої сили, щоб нас з тобою здолати. Ще вийдуть колись наші мученики з новітніх катуш, але й ти, молодий, не маєш права в бездіяльності і спокою їх очікувати, чей професор Тарновецький за свободу пожертвував своїм становищем і достатком, а панна Москалівна – молодістю і вродою. Іди назустріч їм, шукай до них стежок...

І подумай: чи відчуває людина голод, коли бачить хліб на столі? А ні – голодною стає, коли того хліба немає. Народ не відчуває свободи, коли вона в нього є, він може оцінити, що вартує воля, тільки тоді, як її в нього відбирають, – тоді він відчує за нею нестерпний голод. Ти ще не відчув його?

Питаєш, хто той поляк, який славить у книгах наш край. Це вчений-етнограф Станіслав Вінценз. Я прочитав його книгу «На високій полонині» – то енциклопедія наших вірувань, звичаїв і героїки, її автор – письменник, рівний Хоткевичу, Коцюбинському, Франкові... Його добре знає наш машиніст-бляхар Антошко Дзівак, який служив разом з капітаном Вінцензом у війську Пілсудського в поході на Київ. Він тобі найкраще про нього розповів би...»

...Таке згадалося панові Корнелю Геродоту, коли він вертався від вілли «Ядвіга», до якої щонеділі після утрени приходив, щоб уздріти образ Сальомеї, котрий лише там живим йому являється...

Багато часу сплигло донині: Олесь Шамрай, уже в літах, порається на своєму підвір'ї. Вони обидва зараз приязно привітаються й, може, добру хвилину порозмовляють, та своїм минулим один одному звірятися не будуть. І нині, і завжди кожен сам оглядатиметься назад, шукаючи джерел доброти в людських і своїх вчинках, з яких будуть сповідатися лише перед собою і перед Господом.

Розділ п'ятий

Четвертого червня 1935 року Місто затужило плачем трембіт з балкона другого поверху Народного Дому – з помешкання Андрія Чайковського. Три легіні у гуцульській вбері, підвівши горі трембіти, сповіщали небо і землю, що відійшов з життя славний письменник, з книг якого жилися любов'ю до рідного краю діти й вірою у краще майбутнє української нації утверджували себе сиві комбатанти визвольних змагань, гімназійні професори, ремісники й селяни – весь люд

Галичини.

Чорні вуалі на обличчях жінок, чорні кокарди на грудях чоловіків, чорні крепи на поруччях балкона, чорна домовина в катафалку, покрита червоною китайкою, четверо коней з чорними биндами на капеїстрах тягнуть похоронний повіз – усе Місто затінилось чорною тугою. Траурна процесія просувається центральною вулицею між шпалерами сотень засмучених людей до ратуші й, минаючи її, завертає до староміського цвинтаря, що неподалік Благовіщенської церкви – там навіки упокоїться муж, який з відчайною відвагою виступив із своїми історичними повістями на нерівну прю з нобілітованим і Нобелівською премією нагородженим світової слави польським розбійником пера Генріхом Сенкевичем, геній якого не встояв перед спокусою рубати мечем і палити вогнем слабшого супротивника на загарбаній землі, відбирати в нього родову пам'ять і, називаючи його бидлом, у справжнє бидло перетворювати.

А не вдалося: переміг Давид Голіафа, й ось за катафалком Давида йдуть тисячі людей, яким покійник подарував найгострішу зброю – історичну пам'ять, з котрою народ виборсався з принижень, до неба голову підвів і спромігся не лише на зневагу до облудника, а й на самоповагу й гордість за труд і героїзм славетних предків...

А трембіти ридають: на чолі священницького сонму йде декан прелат Русин у золотій мітрі, й звучать пісенні молитви за упокій вірного сина Галичини; за священниками ступають сини письменника Микола і Андрій; вдова Наталія вже не плаче, її власне життя закінчилося з життям мужа, і якщо бодай крихта ще залишилася, то віддасть її своїм синам і онукам, один з яких, Жадан, світлий і незахищений, мов пролісок, йде, тримаючись за руку бабусі.

Поруч із вдовою йдуть гімназійний професор і поет Дмитро Николишин, письменник Богдан Лепкий, син Івана Франка Петро; цих мужів упізнає Олесь Шамрай, який серед колони гімназистів ступає поруч із нерозлучним приятелем Юрком Сербином. Юра на вигляд старший за Олеся, він, напевне, більше за нього знає – читає заборонені книжки й часто кудись пропадає, по кілька днів немає його в гімназії, а коли Олесь допитується, він багатозначно промовчує, лише часом відпекується: колись скажу; йдучи за катафалком, Олесь запитує в Юрка, хто той, а хто той другий. Цей високий із сивою борідкою – знаменитий вчений Іван Горбачевський, з Праги на похорон приїхав, а той з великою головою, низенький, який іде поруч з Лепким, – то Станіслав Вінценз з Рунгур. Вінценз? – тихо скрикує Олесь і пильно придивляється, хто ж то йде поруч з легендарним

дослідником опришківства – таж ніхто інший, а бляхар Антошко Дзівак, й стає Олесеві приємно, що відомий письменник не цурається колишнього військового побратима – простого ремісника. Й Олесь у думці постановляє: завтра він прийде до бляхаря розпитати про Вінченза... Й цієї миті теж згадує слова радника Геродота про голод за свободою, яку він, Олесь, повинен теж відчути, але як хто: як професор Тарновецький, панна Москалівна чи цей поляк з Рунгур, зачарований опришківською свободою?... Чи як Юрко Сербин, який уперто щось утаює від приятеля?

Й окремо, відчужено від людей іде збойкотований міською громадою радник Корнель Геродот, він тримає під руку вигнану з дому Баруха Фойерштайна юдейку Сальомею, в зелених очах якої не згасає погордливий зблиск; від осудливих поглядів захищається вона холодною неприступністю, зверхністю й запаморочливою семітською вродою.

І вже ридає над свіжою могилою реквієм «Со святими упокой»; вже пригасає чорний день, а західне склепіння неба прострілює гаряча світляна бинда, немов надія...

Хор «боян» відспівав «Вічну пам'ять», і багатолюдна похоронна громада почала поволі розтавати, гублячись між могилками. Олесь стояв біля свіжовисипаного гробу, чекав на Юрка, який загубився у натовпі, й тримав у полі зору мужів – Станіслава Вінченза, Богдана Лепкого, Петра Франка й Антошка Дзівака, які стояли скраю Печеніжинського тракту, чогось очікуючи. Й коли до них підкотився фіакр і вони всілися в повіз, підійшов Юрко, й обидва приятелі подалися вгору до Михайлівської церкви.

Надворі сутеніло, сумерк нагнітав туск на душу Олеся, і він, йдучи мовчки поруч з товаришем, думав про втрати, яких зазнає нація зі смертями знайомих людей, з арештами підпільників, а теж через байдужість, бо ось ці люди, які йдуть їм назустріч, квапляться додому після праці, розмовляють, пересварюються, сміються, повертають до крамниць, щоб заpastися ідлом на вечерю, – чи усвідомлюють вони, наскільки щойно стали меншими, слабкішими, вразливішими після смерті письменника? Чи задумуються над ціною цієї втрати або ж над тим, який духовний набуток могли б отримати, якби втямили, що смерть великих людей стає підмурівком, фундаментом, на якому виросте споруда майбутнього досконалішого життя, – й тоді вирішуватимуть свою і всього народу долю старі, молоді й ще не народжені... А з чим стану я на місці покійного письменника, який своєю працею збудив гонор у людей за свій рід і

любов до рідної землі? І що повинен зробити я, щоб стати цеглиною у фундаменті нового часу? Що маю вчинити, кого полюбити, кого й чого навчити, адже я цієї миті вийшов на дорогу, з якої зійшли Андрій Чайковський, Леопольд Тарновецький, панна Москалівна, – і я сам стаю поводитирем свого власного життя...

Хто мені допоможе все це збагнути? Ось мій приятель, напевне, робить вже щось таке, про що я поняття не маю. Замкнувся, утаємничився – чи то вважає, що я не гідний ступити на ту стежку, якою він уже йде, – кудись прямує, до якогось чину готується; та невже я слабший або дурніший за нього і чи зганьбив чимось себе бодай на одробину?

Хлопці спинилися біля Михайлівської церкви – Юркові треба звернути ліворуч, на Мнихівку, а Олесь спуститься захаращеним схилом до Кляштору й вийде на свій Каштановий провулок; Юрко вже подає Олесеві руку, той затримує її у своїй долоні й запитує про те, що давно визріло в його неспокійних роздумах, – питає, незмигтно дивлячись у вічі приятелеві:

«Ти вже належиш до ОУН?»

«Ще ні, – спокійно відказав Юрко, не відводячи погляду від товариша. – Поки що ходжу на оунівські молодіжні курси – на вишкіл».

«Ну а я?» – вимовив Олесь і затнувся, ніби злякався власного голосу.

«А ти подумай... Тільки знай: звідти немає вороття».

Й вони мовчки розійшлися.

...У неділю, коли бляхар Антошко Дзівак відпочиває, Олесь зважився зайти до нього.

Майстер запросив хлопця до покою, підсунув йому крісло й багатозначно посміхнувся: а що, може, й справді, як це собі вимріяла Емілія, стане Олесь їхнім зятем – у Бога всього много... І як тільки гість сів у крісло, до покою увійшли шестикласник польської гімназії, що розташована поверхом вище від української, Казьо із задерикуватим виразом обличчя й схожа на нього миловидна сестричка

Нуся – теж шестикласниця жіночої школи Українського педагогічного товариства.

«То що хочеш сказати, синку?» – запитав Дзівак Олеся, зніченого появою Казя й Нусі.

«Та я так... – не знав хлопець, як висловити своє прохання, тому випалив просто з моста: – Ну, якби ви мали час, пане машиністе, й розповіли мені щось про пана Вінценза – про нього ходять легенди...»

«О-о, та це мені зробити дуже легко і приємно! – розвів руками бляхар. – Я люблю про нього розказувати, він вартий того».

Й Антошко Дзівак почав розповідати про свого військового побратима й офіцера, якому підлягав у поході на Київ, – як кажуть, від Адама і Єви.

Батько пана Станіслава, промисловець з французького роду, ще за небіжки Австрії примандрував у Карпати на пошуки нафтових родовищ і зупинився у Криворівні. Купив у збанкрутілого поміщика маєток на Заріччі, де й народився його первісток Стась. Саме тоді пронеслася над краєм чутка про рунгурську воду, яка горить, – тож, полишивши над Черемошем сім'ю на довгі роки, подався Казимир Вінценз разом зі своїм співробітником Рудольфом Щепановським до Рунгур й узявся там за видобуток чорного золота, а хлопчика виховувала в горах піснярка й ворожка Палагна Рабенчукова, яка навіки зачарувала його піснями й легендами про карпатських опришків.

Станіслав закінчив у Львівському університеті право й філософію, а коли вибухла світова війна, був покликаний на військову службу. Після одинадцятого листопада 1918 року, коли Польща проголосила незалежність, а Галичину покинуло українське військо, Станіслав вступив до легіонів Пілсудського, служив у званні капітана, подружився там з рядовим жовніром – майстром на всі руки – Антошком Дзіваком, який, вернувшись з російського полону, став машиністом льокайки в Рунгурах. До Рунгур після гуцульських заворушень у Карпатах і жорстоких жандармських розправ над населенням переселився з Криворівні й пан Станіслав Вінценз, прийнявши в спадок від покійного батька нафтову фірму «Польмін».

...Надворі темніло, фіакр поволі котився з Міста печеніжинською дорогою до Рунгур, пасажири мовчали, як це завжди буває після похорону. На задньому сидінні дрімали Богдан Лепкий і Станіслав Вінценз, на передньому сидінні, одномісному, прикуцнув Петро Франко. Не піддаючись дрімоті, він позирав то в один, то в другий бік, любуючись кудлатим кожухом дібров, що, залиті місячним сяйвом, пливли під крайнім карпатським хребтом і були сповнені дивних таємниць, які народ одвіку й донині розгадає в переказах, легендах і піснях...

І думалося Петрові Франкові, що відтепер захисним щитом перед засиллям сенкевичівської шовіністичної ідеології буде тільки фольклор – найправдивіша духовна субстанція, проте надто сира для спожитку на світовому ринку, а ось другого письменника, рівного Чайковському, який умів історичним болем розпанахувати людські серця, а особливо дитячі, немає, бо ні суха, мов пісок, творчість Будзиновського, ні примітивна – Кашенка, ані навіть густа фактологією – Опільського не здатні проникати в душі читачів болісною й войовничою мислю, яка в Чайковського стала рівносильною з сенкевичівською шовіністичною риторикою.

Й заговорив Петро Франко, продовжуючи думати вголос, а Дзівак, що примостився біля візника, нашорошив вуха – йому завше було цікаво слухати, що говорять мудріші за нього.

«І навіть ви, пане Богдане, – звернувся Франко до Лепкого, – дали лише ґрунтовне пізнання мазепинської епохи, а от Чайковський зумів розтривожити серця молоді романтикою козацьких уходів, пекучим болем брата за сестрою – відтворив він начало нашої боротьби за волю й розпачливо заривав над її втратою...»

«Це правда, – відказав, прокинувшись із задуми, Богдан Лепкий. – Я констатую, а треба й наступати... Що ж, цим умінням володіє нині єдиний письменник, мій сусід у фіакрі – добродій Вінценз, який видобуває з нашої історії екстракт героїки... І мені дивно, пане Станіславе, що ви, опришок за натурою, який сказав про карпатських збойників так, ніби увіч їх бачив, покинули гори й задихаєтесь тепер у рунгурському сопуху лише для того, щоб мати певний достаток...»

«На те склалося багато причин, колего, – відказав тихо Вінценз, ніби таємницею ділився. Та враз заговорив голосно, захищаючись: – На ваш докір скажу, що я пишу не в Рунгурах, а у швайцарському Берні: природа того краю нагадує мені Карпати. А теж у нашому Бистреці, в гірській западині, де я збудував собі хижу.

Тільки там беру до рук перо. Гай, гай...» – Вінценз помовчав, а далі повів розповідь так, ніби то хтось про нього розкаже...

Сюди, в Рунгури, часто долунював до нього з карпатських верхів звук сопілки... То кликала його самотність, якої ніхто, крім карпатського лісу, не може з ним розділити. Самота, зрештою, ніколи його не покидала – сповнена голосом духів, трав, лісів, і в ній він сам ставав таким, як природа: чув мову правіку. Й долинають і нині до Рунгур трелі сопілки й звук трембіт з самого Ігреця, де ніхто не живе, лише відьми й арідники, й глушать його опришки стріляниною з пістолів, коли на Юрія та на Івана виходять на полонини Магури, Шудрика, Льодової Баби й Білої Кобили, й долинає до нього їх поклик гей, та куди ж ти подівся?

Пан Станіслав попросив візника зупинитися. Крізь розріджений місячним сяйвом сутінок завиднівся на горі будинок з мезоніном, подовгуватий, як усі сільські хати, розділений на кухню й світлицю. У видоліні журкотів потічок, а над ним височіла кам'яна фігура. Вінценз запропонував гостям підійти до неї, й коли вони наблизилися, вигукнув Петро Франко:

«Яка схожість! Достоту таким самим, як, пам'ятаю, був мій батько!.. Велика дяка вам, пане Станіславе, за подарунок. Це, мабуть, перший в Україні пам'ятник Франкові».

«Можливо, – відказав Вінценз. – Таким, як це ви бачите, я вперше уздрів Франка у Криворівні, у хаті Василя Якіб'юка: моя добра нянька Палагна привела мене, щоб я побачив велику людину. Та здався він тоді мені зовсім не великим – радше, втомленим хліборобом, який щойно залишив у борозні плуга... «Я на вбогім перелозі поле дикее орав», – сказав колись поет. І так воно й було, однак те поле ще й нині просить плуга...»

«Не так плуга, як господарського догляду, – додав Лепкий. – Бо ж проросли на тій ниві найдобріші хліба, кинуті в ріллю невтомним сівачем... А якщо повернутися до нашої розмови про історичну писемність, то мали б ствердити: ніхто в нас досі ще не перевершив «Захара Беркута».

«Й не оцінена, як слід, ідея цього твору: єднання народів перед обличчям спільного ворога, – промовив Вінценз. – Адже тут, в Карпатах, русичі, поляки й чехи зупинили татарську навалу».

«Хай простить мені покійний батько і ви, достойний господарю, – мовив з гиркотою Петро Франко, – та я мушу сказати: у Березі Картузькій нині з благословення польської влади застосовують до політичних в'язнів такі тортури, які й не снилися колишнім мандаторам у кувських та устеріцьких катушах. Яка там єдність...»

«А ми загляньмо в майбутнє, як оптимісти, – відказав Вінценз. – Наші народи замість того, щоб побачити хижий вищир спільного, як ви кажете, ворога, перегризають один одному горла... Та настане час, якщо не за нашого життя, то дітей наших, коли поляки й українці, як ті однокінні газди, які з необхідності стають супружниками, оратимуть парокінкою кожен свою ниву по черзі, свято оберігаючи межу... Та досить уже розмов: он стоїть на порозі моя Іруся – нас виглядає. З вечерею чекає. А ти, Антошку, як наш домашній, допоможи пані накрити стіл...»

...Антошко Дзівак так захопився розповіддю про гостину у Вінценза, що й забув, чи його слухають... Пані Емілія, яка не раз уже чула його оповідки про рунгурські часи, коли він працював машиністом на льокайці, й тепер слухала з цікавістю. Нуся не відводила від батька очей, тільки вряди-годи крадькома зиркала на Олеся, який, здавалось їй, слухав би Антошкові розповіді до пізньої ночі. Лише Казьо стояв тут немовби з примусу: в його очах тінилася нехіть, а на губах зміїлася глузлива посмішка. Та пан Дзівак говорив так захоплено, що Олесь не помічав присутніх, і здавалось йому, ніби мову веде сам Вінценз.

...Пан Станіслав дитинно любив Криворівню, Черемош, Ігрець та Писаний Камінь: він не переставав тужити за тим дивовижним, оточеним піднебесними верхами селом, яке називав українською Швайцарією, а ще карпатськими Атенами, бо ж коли літував там Іван Франко, – з'їжджалися до Криворівні на люфт, щоб наблизитися до великого письменника, і Коцюбинський, і Хоткевич, і Гнатюк, навіть одного разу завітала до Франка Леся Українка по дорозі до Буркута на цілющі води.

Батько Станіслава довго не хотів розлучатися із своїм двором на Заріччі й сказав якось кутському панові Голомбі, який хотів купити в нього помістя: «Гаразд, за будинок ви мені заплатите, за пляц теж, але скільки дасте за шум Черемошу?» Однак таки спокусився на рунгурські заробітки, покинув Криворівню, а я, мої шановні гості, – зітхнув Вінценз, – і донині літаю думкою до мольфара Миколи Потяка, до фудульної Параски Харючки, яка носила Франкові на Писаний Камінь молоко у збанку, а він говорив, ласо поглядаючи на звабливу молодичку: «Яка ж

ви, Парасочко, файна!» І теж не раз завітаю думками в гості до отця Волянського на його плебанію, яка осіла вище церкви під Клифою, немов ковчег на міліні серед розгойданих хвиль гірського прибою...

«То чому пан Станіслав услід за батьком покинув Криворівню?» – спитав у Антошка Олесь.

...Ось що розповів того вечора своїм гостям пан Вінценз...

Не мали горяни спокійного життя через опришків. Звісно, збойники боролися за свободу, та чи хотіли її маєтні газди? Таж ні, вони воліли славити її у піснях та легендах, які нікому й нічим не загрожували... А втім, чи ж то гріх, коли християнин хоче господарювати? То ж прийшла від польської влади страшна кара на опришків, та й на невинний люд упав неправий суд... Після війни увірвалися в гори новітні мандатори під командою капітана Гураля й зчинили таку пацифікацію, що жити в горах стало невміч.

«А як інакше могло бути? – вигукнув наїжачений Казьо. – Суд був справедливий: доки мали сваволити опришки?»

...Казав Вінценз: над опришками має ще відбутися суд міфу. Й тому він написав книгу, в якій про події того часу свідчать не судові акти, а легенди. Бо якщо залишиться на світі бодай один гуцул, то й він розповідатиме людям старовітську правду про сліди Довбуша – печери, кам'яні крісла, замки, скарби, а та казка в майбутньому переміниться в правду. Довбушева діяльність була реальністю, а шукання його скарбів – то дихання колишньою свободою, а це вже творчий процес... Й коли поліція зліквідувала в горах останній опришківський загін, тоді гуцульська амазонка Оленка Шкіндова прорвалася на коні крізь поліцейські застави і зникла в ізворах, яругах, проваллях – стала тією свободою в легенді. А легенда доконче народить колись нову реальність.

Так мовив Вінценз...

Тоді в кімнаті пролунав істеричний крик:

«Брехун і зрадник ваш Вінценз, татку! А опришки – то хами, злодії, бидло, а не герої!» – аж захлинався Казьо, а Нуся збіліла на личку, прискочила до брата й, схопивши його за вилоги блюзи, пропищала:

«Сам ти хам, пуцьвірок, недоляшок!»

Пані Емілія розвела заюшених ненавистю дітей і проказала, немов оправдовувалася перед Олесем:

«Завжди в них так... А ми з Антосем хотіли, щоб було інакше. Та не з'єднається вода з вогнем. Ніколи...»

Антошко мовчав, не знаючи, на чий бік стати: у сім'ї проклався водорозділ, і передчував бляхар, що миру між дітьми він не дочекається.

Олесь поступився назад і за порогом помахав Казьові кулаком:

«Ти ще поплатишся – і за хамів, і за бидло!»

Розділ шостий

Олесь Шамрай і Казьо Дзівак не довго залишалися в боргу: один не міг пробачити образ, другий – погроз; Казьо вечорами волочився з базарною галайстрою біля Студентського парку, й виспівували вони голосно, щоб чутно було аж на Каштановому провулку «Niech zginie Ukraina, niech zginie chamski lud»[3 - Хай згине Україна, хай згине хамський люд! (Польськ.)] а Олесь з Юрком Сербином патрулювали квартал від Кляштора до кінця вулиці Скупневича й надривними голосами горланили «jeszcze Polska nie zginela, ale zginac musi, jeszcze Polak Rusinowi buty czyscic musi!»[4 - Ще не вмерла Польща, але вмерти мусить, і ще поляк русинові чиститиме чоботи (польськ.).]

Завбачливий бляхар Антошко, передчуваючи біду, завітав до педеля Штефана Січкарни порадитися, як би то не допустити до бійки між закукуріченими бенькартами.

Адже в їхньому кварталі відвічно жили в мирі українці й поляки, жиди й цигани, немовбито всіх еднав тут торговицький ярмарок, на якому в супротивенстві перебували тільки продавці й покупці. Та й тих завше примирювали торги –

дотепні, вишукані, крикливі, при яких аж ніяк не могло дійти до прикрих сутичок. Мало того, ярмарковий галас не зоставався за дощаними парканами – відлунював аж до найвіддаленіших кутків кварталу: були то позабазарні розмови розохоченого торгами люду – втішні признання тих, кому вдалося ошукати роззяву, й жалісливі бідкання ошуканих. На ярмарок приходили містяни не лише скупитися, а й на балачки або щоб почути витворних дотепників, які своїм реготом заглушували іржання коней, а ще подивитися чи й випробувати щастя у шахраїв, які смикали волічкову нитку, кинуту між наперстки; а як ні, то купити за п'ять грошів записану свою долю на папірчику, що його витягувала з кишеньки цигана морська свинка. Торговиця по вівторках і неділях ставала захоплюючим театром, тож не хотілося ні Антошкові, ані Штефанові, щоб це розмаїття усталеного життя затьмарювалося дівтацькими гамбарасами.

«Прийшов-ем до вас, достойний пане педелю, – промовив після вітання Антошко, – най про ваш дім добра доля не забуває, просити поради, щоб не дай Боже не спублічилися ми в нашому тихому передмісті бійками шибеників, котрі раптом догледіли різницю між поляками й українцями, чого ми з вами, добрий сусідо, ніколи не брали до уваги навіть на цаль... Чи ж не правду я мовлю?»

«Маю честь віддати пошанівок вам і вашій пані Емілії, пане машиністе, – відказав Штефан, – але бігме не можу второпати, про що ви говорите...»

«Та то така марниця, що й у дві тріски нема що взяти... Хіба ми у вісімнадцятому не воювали з вами, але ж ні ви, ні я гріха на себе не взяли, Бог нам свідком. Якись там фаріони кров пустили біля Крупникового млина, то най те забудеться – чого наші діти через того мають виставляти нас на глум?»

«Розтлумачте мені виразніше, пане машиністе, бо я з вашої мови таки нічого не вкумав...»

«А хіба ви не знаєте, пане педелю, що мій Казьо вже якийсь час вештається вечорами біля Студентського парку з такими голодрабами, як і він, та й ваш Олесь теж не ліпший: ходить разом із своїм колегою від Кляштора до Скупневича – обидва, мов індики, надуті, й сам я бачив в одного з них надітий на всі штири пальці блискучий кастет...»

«Та це хлоп'ячі витрішки, коли ж бо то міські хлопці не чубилися? То й справді дурниця, не варта того, що можна у дві тріски взяти».

«Може, й так, пане педелю, та я про всяке прийшов, щоб вас і себе застерегти... Майтеся в гаразді».

Сусіди розійшлися; зажурений Штефан зжовував губами ясна старанніше, ніж будь-коли, та й Антошко з журую на обличчі подався вниз вулицею Скупневича.

Тривога бляхаря не була марною: коли смеркло, обидва сусіди почули крики, що долунювали від парку, й вирізнили у тих вигуках войовничий заклик «Віј капноу!»

...Того дня Олесь виходив з будинку гімназії останнім: після лекцій складав колоквіум з латини професорові Томащуківі. У брамі стояв Казьо Дзівак виставивши вперед ногу, він загородив дорогу Олесеві й проказав, цвіркнувши слиною крізь зуби:

«Ти обіцяв порахуватися зі мною, то якщо такий потний, приходь, як стемніє, до фігури Скупневича, що біля парку. Й там побалакаємо».

В Олеся поза спиною пробігли мурашки, він утямив, що означає Казьове запрошення, й відказав:

«Дай спокій, Казю, відчепись...»

Однак Казьо не забирав ноги й чекав відповіді. Олесь збоявся, він ніколи ні з ким ще не бився, не випробовував своїх сил, і майнула у його голові думка проігнорувати задираку. Та тут же передумав, знаючи, що в такий спосіб признається до свого страху й відтепер завше ходитиме з принизливим відчуттям меншовартості й буде терпіти глум вуличної шантрапи – цькування, тютюкання й образи. Подумав, що варто б йому покликати для безпеки Юрка, проте так вчинити не дозволяла власна гордість, адже він повинен уміти сам себе захистити й не наражати товариша на небезпеку. Олесь зміряв Казю з голови до ніг і, впевнившись, що зможе подужати напасника, спитав:

«Сам на сам?»

Казьо мовчав, й Олесь, прийнявши його мовчанку за згоду, сказав:

«Гаразд, я прийду».

Мамі повів, що йде до Юрка Сербина готувати уроки, й, коли засутило, подався до фігури Скупневича.

Довкруг було тихо, Олесь завмирав у тривозі, проте ніхто нізвідки не надходив, й він постановив собі почекати не більше п'яти хвилин – нехай і Казьо дотримується точності.

Й цієї миті його думки розкремсав галас, з берега ріки йшла ватага хлопчаків, й перед вів Казьо. Млосний страх спонукував Олеся до втечі, чей він один не подужає кількох, навіть двох не здолає: підступний Казьо зрадив, то й сорому перед зрадником не матиме, він уже був готовий утекти, однак встид за своє боягузтво не дозволив йому зрушитися з місця...

Враз напасники пришвидшили крок і закричали «Віј гусіна!», вони повторювали цей заклик безліч разів, ніби хотіли сполохати жертву, а може, й самі бійки збоялися й додавали собі криком відваги. Та вихопився вперед Казьо й кинувся на Олеся. Олесь відбивався кулаками, розквасив Казьові губу, з його носа свиснула цівкою кров, – Олесь уперше відчув свою силу, й покинув його страх. Він звалив Казя на землю, наступив ногою на його груди й одну мить так стояв – у позі переможного гладіатора. Та в цю хвилину ззаду схопило його – за руки, за шию – п'ять, десять, безліч рук, Олесь упав навznak долі, по ньому почали топтатися, й він у розпачі подумав, що даремно не покликав на допомогу Юрка: нічого ж не може вдіяти людина сама...

Антошко Дзівак. як тільки почув крики, що долунювали від парку, зрозумів, що вони означають, тож відкинув набік начиння, яке цинував, схопився з крісла й скрикнув:

«А де Казьо?!»

Пані Емілія стояла, безпорадно опустивши руки, а Нуся залемментувала:

«Таж він там, ще завидна вийшов з дому, щойно я впізнала його голос!»

«У поліцію, в поліцію біжіть!» – заметушився Антошко, та перекричала його Нуся:

«Поліція ім ще й допоможе, це ж Казьо з батярами на Олеся напав!»

І з цими словами вибігла надвір.

Не пам'ятаючи себе й не усвідомлюючи, що діє, Нуся побігла вниз вулицею й, допавши до фігури, протиснулася у тлум напасників, які гамселили зваленого Олеся, кидалася на них, немов розлючена кішка на оскаженілих собак, виривала жмутками волосся з голів, дряпала обличчя, істерично верещала, й налякані батяри розступилися. На допомогу Нусі бігла пані Емілія з кухонним гачком у руці й пан Антошко, спотикаючись, помахував погрозово молотком, що його прихопив з собою, а тоді нападники розбіглися, залишивши самого Казя біля фігури. Й він стояв перед батьками розгублений, закривавлений на лиці.

Антошко потермосив його за оборки й прошипів:

«Марш додому, негіднику!»

А Нуся в той час припадала до Олеся, який лежав долілиць на землі, повернула його на спину й прислухалась, чи дихає...

Олесь прийшов до пам'яті, розплющив очі, й здалося йому цієї миті, що то карпатська амазонка з оповідок Вінченца – Оленка Шкіндова, яка прорвалася на коні крізь жандармські застави, прилинула тепер із опришківської свободи, щоб йому допомогти й життя врятувати. Й коли у його очах розвіялося мрево, він упізнав дівчину й прошепотів:

«Дякую тобі, Нусю...»

Антошко й Емілія подалися з Казьом додому. Нуся допомогла Олесеві підвестися, він підійшов до узбіччя дороги, помив під сифоном обличчя й сказав до дівчини, яка брала його під руку, щоб провести:

«Я сам піду, нічого страшного не сталося, дурниця...» – він наче виправдовувався за те, що з ним трапилося, й пішов вулицею, не оглядаючись.

Пані Фросина заламала руки, побачивши сина з синіми басаманами під очима, а батько геть сторопів:

«У яку ж ти катавасію потрапив, синку?»

«Та це на Мнихівці напала на мене згря недоростків, а чому – не знаю... їх було багато, ледве вирвався з-поміж них...»

Штефан Шамрай згадав засторогу Антошка і втямив, що означали крики, які долинали з-над Пруту до Каштанового провулка. Та цієї миті він боявся дізнаватися правду: як буде після цього дивитися йому в очі сусід і якої сатисфакції повинен Шамрай від нього вимагати...

Олесь не ходив на лекції два дні, і Юрко Сербин, який сидів з ним за однією партою, запитав педеля, що трапилося з його сином.

«Трохи занедужав, – відказав Штефан Січкаря, не дивлячись хлопцеві у вічі. – Можеш провідати, йому вже краще».

Побачивши підпухлі очі товариша й синяки на його обличчі, Юрко зрозумів причину Олесевої хвороби й мовив, посміхнувшись:

«Відбулися й твої хрестини?... Не дивуйся, ти не перший, давно вже вештаються по Місту фалангісти, як вони себе називають. Нападають на українців. Були вже випадки на Косачівці і в Дядьківцях, краще тепер не розмовляти вголос по-нашому. Є серед фалангістів і польські гімназисти. Ти нікого не впізнав?»

«Не роздивився, було темно... – Олесь відвів погляд від Юрка, а коли той таки спробував дізнатися правди, сказав рішуче, щоб на родину Антошка, а власне на Нусю, яка його порятувала, не впала погана слава: – Не випитуй, добре? В одному лише можу тобі признатися: моя пригода допомогла мені збагнути, що одна людина не може й дідька лисого...»

«Чи я добре зрозумів тебе: ти вже вирішив?»

«Так», – відповів твердо Олесь.

...Навесні 1936 року до Львова прибула зв'язкова Євгена Коновальця Анна Заячківська. У конспіративній квартирі на Старому Знесінні вона оголосила наказ Провідника ОУН про призначення в Галичині провідником Крайової ексекутиви –

на місце заарештованого Степана Бандери – стрийського правника Льва Ребета. Тоді ж до головного Проводу була залучена студентська й гімназійна молодь, на яку покладався Коновалець як на стратегічну силу в майбутньому.

З метою розширити вишкільні молодіжні курси на Покутті пані Заячківська приїхала до Міста, зв'язалася з Юрком Сербином, який уже відбув двомісячний вишкіл, й доручила йому завербувати до молодіжної Організації надійних хлопців і дівчат. Після вояжу приміськими й запрутськими селами Юрко зустрівся з Олесем і призначив йому дату стрічі з Крайовим провідником ОУН біля грушівського поромного перевозу.

У рибальській хатині над Прутом Юрко з Олесем застали кільканадцятьох хлопців і дівчат. Були тут сільські й міські: за одежею – кептариками, сукняними холошнями й запасками – можна було визначити, хто прибув з Кривобродів. Хімчина чи то Пилипівки, й Олесеві стало відрадно, що навіть у найглухіших селах молодь уже дозріла до підпілля. Серед міських хлопців він упізнав восьмикласника Івана Ферлея, який, крім навчання в гімназії, ходив до музичної школи на скрипку до професора Рубінгера й співав теж у його церковному хорі. Кивнув йому головою, але той не відповів, можливо, з міркувань конспірації, зрештою, Ферлей завше напускав на себе неприступність і зверхність, певне, пишався причетністю до музики, й Олесеві дивно стало, що він ще й до політики долучився...

Хлопці на випадок поліцейського наскоку тримали в руках вудочки; Юрко й Олесь теж взяли до рук нарихтовану для них рибальську снасть; на лавиці сиділи молода жінка в шальовій хустині й лисуватий чоловік у сільському сардаку. Були це пані Заячківська й провідник Крайової ексекютиви Лев Ребет. Провідник звернувся до присутніх з короткою інформацією...

«Ви добровільно вступаєте до молодіжної ланки ОУН «Юнацтво», вишкіл відбуватиметься на Воскресінецькій горі. Коли і де буде збір, кожного повідомлять окремо. Ви маєте вивчити напам'ять Декалог оунівця й на все життя запам'ятати найсвятіше гасло: «Ані просьби, ані грозьби, ні тортури, ані смерть не примусять тебе зрадити тайну». Тож уже зараз зважте, чи зможете витримати допити, під час яких до вас застосовуватимуть такі самі тортури, як до нинішніх політичних в'язнів у Березі Картузькій; пе-пе-ге, або polski przemysł gumowy[5 - Польська гумова промисловість (польськ.)] – катування гумовими палицями по животі, розмова по-китайськи – удари ногами в статеві органи, манікюр – шпильки під нігті, Парагвай – заливання у ніс води з чайника... Хто

витримає, той залишиться живим, звичайно, в тюрмі, хто зламається – вийде на свободу з печаттю вічної ганьби на чолі...»

«Страшно? – спитала пані Заячківська. – Тож якщо хтось з'якався, може цієї миті піти – ніхто дорікати не буде».

Мовчанка в хатині тривала нестерпно довго. Врешті один сільський парубок підвівся, винувато глянув на товаришів і вийшов.

«Цей уже пішов з печаттю», – кинув Ферлей йому вслід.

«Ще ні, – затримала свій погляд на Ферлееві пані Анна. – Він чесно зробив, що наперед зважив свої сили... У підпіллі потрібне геройство, а не героїзація. Нехай про це всі пам'ятають».

До Олесья підкралося вагання. Перед його очима постав елегантний професор Леопольд Тарновецький: напевне, нині його обличчя набрало землистого кольору, а тіло посмуговане гумовими палицями... А якою стала панна Москалівна: чи залишився на її личку хоч маленький слід шаленої вроди, чи не посивіло її медове волосся?

Але ж не покаються, витримують... А якими Олесь побачить їх колись, якщо вони повернуться з неволі: знищеними, зламаними чи ще сильнішими?... Й тоді в поле його уяви увійшла Нуся, миловидна доня Антошка Дзівака, з очима, повними відданості Олесеві, коли припадала до нього, побитого. Скільки мужності виливав тоді її погляд! А чи витримала б вона ті тортури, про які сказав Ребет?... Та що це йому верзеться, чому вона мала б їх витримувати?...

Олесь відчув, як вступила в нього не відома досі сила – адже я не сам, нас багато! І все витримаю – щоб ніхто й ніколи не посмів обізвати мене бидлом, щоб на мене колись з любов'ю й повагою глянула панна Москалівна, щоб я ще хоч раз послухав лекцію професора Тарновецького і щоб Нуся ніколи не пожалкувала, що заступилася за мене перед нападниками на прутському зарінку...

Й пригода біля фігури Скупневича здалася тепер Олесеві дитячою забавою. Але якби не вона – чи прийшло б до нього цієї миті відчуття не звіданої досі сили?

Її фізично відчув Олесь згодом, коли на гімназійному подвір'ї зустрівся очима до очей з Казьом Дзіваком. Той теж відчув Олесеву міць: не витримав його погляду – повернувся і зник у темному під'їзді службового гімназійного входу.

Минуло більше тижня після бійки біля Студентського парку, й прийшли до педеля Шамрая Антошко й Емілія просити вибачення за вчинену Олесеві кривду.

«Я знав, що ви прийдете, бо добрими сусідами єсте, – промовив Штефан Січкаря. – Та я ще того вечора догадався, хто побив нашого сина...»

«Пане педелю, – винувато заговорив бляхар, уласкавлюючи поглядом Штефана Шамрая, – ви маєте право заскаржити нас до суду. Й ми готові прийняти заслужену кару, бо так уже виховали свого синочка. Та й не ми, то польська гімназія в тому винна... Хіба ж я вас не застерігав, та ви собі те збагателізували... А Казьо що – нерозумне теля. Й коли брати на серію, то й бійка їхня хоч і жорстока, та все-таки дитяча...»

У розмову втрутилася пані Фросина.

«То правда, Мілько, – звернулася вона до Емілії, з якою потоваришувала ще замолоду. – Бійка дитяча, проте причина її доволі зріла...»

«Казьо отримав своє й покався, – відказала Емілія. – А ми готові відшкодувати Олесеву кривду: Антошко наскладав якийсь там гріш...»

«За подібну кривду грішми не відкупитеся, та й ми не будемо вимагати у вас ревалізації, – мовив Шамрай. – Мене, дорогі сусіди, інша тривога діймає: аби колись не довелось за такий шванк платити великою кров'ю... Бо ж не за дівчину чубилися наші хлопці, вони ще самі гаразд не усвідомлюють за що... А то була бійка за місце на цій землі...»

Розділ сьомий

Корнель Геродот зупинився перед хвірткою Олесєвого подвір'я, забачивши крізь штахети сусіда, який сидів на порозі свого дому, схиливши на руки голову: не

годилося радникові поминати його без добридня. На привітання пана Корнеля Олесь квапно підвівся й підійшов до хвіртки, щоб віддати сусідові честь.

«Що ж це ви з самого ранку в зажуру запали, пане Олесю?» – спитав пан Геродот тільки для того, щоб заговорити, бо ж не чекав від Олесья відповіді.

Якусь мить вони мовчки дивилися один на одного, немов хотіли прочитати з облич, скільки літ минуло, відколи сусідують, а мабуть, так багато, як зморщок на їхніх чолах, до того ж у колись виштрамуваного радника, елегантного, що й муха на канти не сідала, побіліла борідка, а струнка постать гімназиста Олесья Шамрая похилилася вперед, немовби він хотів наздогнати й повернути собі вкрадений у нього час.

«Нема вже в мене, пане меценасе, ні журби, ні втіхи, – відказав Олесь, – тільки нудьга залишилася... Та що я так пишно заговорив, немов поет...»

«А чому й не поет? – кивнув радник головою в бік повітки, під якою поставали в ряд корчуваті потвори, вилуджені з нутра мертвих деревин. – Щоб таке витворити, треба мати мистецьку уяву... Не заперечуйте, не будьте надто скромні. Послухайте, що скажу вам... Ви в тих корчагах, яких знайшли на лісових цвинтарищах, вбачали тільки зло, бо його образ водно жив у вашій уяві... А чому б вам не взяти поруб з живої липи, ясеня або вишні й не вирізьбити образ краси: жінки з таємничим поглядом, у якому може лише хтось один відчитати тайнопис її душі, – вродливиці з довгим, до пояса, медовим волоссям. Або з каштановою й тугою, мов вужівка, косою...»

Кінець ознакомительного фрагмента.

notes

Примечания

1

До забав і до праці (польськ.).

2

Я сам е професором у тій справі (польськ.).

3

Хай згине Україна, хай згине хамський люд! (Польськ.)

4

Ще не вмерла Польща, але вмерти мусить, і ще поляк русинові чиститиме чоботи (польськ.).

5

Польська гумова промисловість (польськ.).

Купить: https://tn.knigapoisk.com/vanichuk_roman/torgovicya

надано

Прочитайте цю книгу цілком, купивши повну легальну версію: [Купити](#)